

ЈЕЛЕНА Ђ. МАРИЋЕВИЋ БАЛАЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ

ПТИЦЕ У Хазарском речнику МИЛОРАДА ПАВИЋА

САЖЕТАК. Истраживање птица у роману *Хазарски речник* креће од поређења са поимањем птичјег универзума у поезији Ђорђа Марковића Кодера, а затим се анализира симболика и функција 29 врста птица које се помињу у роману. Врсте птица могу се поделити у две основне групације у које спадају позитивно и негативно конотиране птице. У птице које имају позитивно значење могли бисмо убројити: а) оне захваљујући чијем памћењу, репродукцији и познавању језика поезија првобитног речника о Хазарима бива сачувана од заборавља (папагај, чворак, ластва, албатрос); б) птице које, попут тумача, помажу у начинима читања књиге или које симболизују божанско или мистичко знање (сојка, тресигаћа, голуб, чапља, орао); в) симболе духовних вредности, исцељења, спасења и васкрсења („ку“, голуб, ној, соко, зеба, гуска, кокошка, кукувија). С друге стране су птице које су: а) симболи смрти (јастреб, кобац, кукавица, сеница, жуња, врана); б) симболи доњег света, демонског и ђаволског (врана, чавка, јаребица, шљука); в) ознаке за ништавило (пловка, патка, лабуд, гугутка, ћиопа).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: симболика птице; орнитоцентричност; духовност.

Пишући о *Хазарском речнику* Франсоа Лефевр (1997, стр. 273) скренуо је пажњу на тему птица у овом роману, назвавши је „ретком темом“, која се „први пут појавила са хагиографијом светог

¹ jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

Рад је примљен 17. октобра 2018, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 3. децембра 2018.

Фрање Асишког који је разговарао са птицама. Њене последње појаве се налазе како код Фулканелија тако и код Превера“ и „у ’Хазарском речнику’ са више истрајности: сазнаје се, на пример, да само албатроси имају један интернационални код или да папагаји са Црног мора преносе остатке хазарског језика“. Француски научник није улазио у подробнију анализу ове теме, а прокоментаришао је из западноевропске позиције познавања проблема.

Такође, интересантне би биле и могућности потенцијалних интерпретација ове теме у контексту Аристофанове комедије *Птице* (IV и V век п. н. е.), Атаровог спева *Говор птица* (XII век), па и византијског *Пуллоја* (XIII век), што би померило интерпретативни фокус на Исток. Међутим, чини се умесним поставити и питање са којим би делом српске књижевности *Хазарски речник* био поредив, када је реч о птицама као јунацима и романескним семемама, те која је функција птичјег универзума у роману.

Дружећи се и сарађујући са Божом Вукадиновићем,² Павић је могао имати значајног саговорника о стваралаштву Ђорђа Марковића Кодера. Птице су, наиме, „као знак духовности“ јер им је „у прсима усађена искра неба“, постале главни јунаци Кодерове поезије, чиме се „не наглашава само орнитоцентрична перспектива свијета, већ општа одуховљеност космоса, пантеизам као једно од обиљежја Кодерова времена“ (Иванић, 2014, стр. 282–284).

Сан Мајере српске сматра се најзначајнијим Кодеровим рукописом, а „’Роморанка’, штампана 1862. године, само је део овог великог спева. [...] Алка је душа снова. [...] Спев почиње кроз чудни филозофскомистични занос Мајке која нам прича своје родословље. Јавља се истовремено као птица и као биљка. Она најпре изниче да би убрзо по зраку крилила. [...] Алка је рано остала без свога друга, ’нежнога Заперка’. [...] Њен даљи тотем је, у сваком случају, птица, која је изгубила свога нежнога пријатеља“ (Вукадиновић, 1979, стр. 20). Ако *Сан Мајере српске* осмотримо у контексту *Хазарског речника*, можемо у принцези Атех видети Алку, а у Заперку Мокадесу ал Сафера, најбољег ловца на сневе, од којег ју је раставио љубоморни каган: „Ал Сафер је кажњен тако што је затворен у гвоздени кавез окачен о једно дрво. Принцеза Атех слала му је кроз своје сневе сваке године кључ своје ложнице, а могла је само толико да му олакша муке што је подмићивала демоне да на кратко време замене неког од људи и потуре га у кавез

² Божо Вукадиновић један је и од главних јунака Павићеве приче „Крчма ’Код знака питања“.

уместо Ал Сафера“ (Павић, 2012, стр. 215). За разлику од Мокадесе, код Кодера је заточена млада Канарица, која је, „не слушајући мајчине савјете, заточена у кавез, гдје зазива срећне тренутке у птичјем свијету“ (Иванић, 2014, стр. 280). Она представља и умрлу душу којој је вила некад даровала „светлила“, али их је изгубила и за њима жали (уп. Дамјанов, 2011, стр. 249). Дакле, мотив представљених љубавника и утеха у птичјем свету чине се заједничком окосницом Кодеровог спева и Павићевог романа, с додатком да су и Канарица и Мокадеса кажњени губитком „светлила“, тј. духовних вредности и љубави.

Сан Мајшере српске „је онај непрекидни вековни сан, коме су људски снови само остаци ограничени у времену. Шта ми сањамо ако не ту природу која нас је сном прожимала. Сан је само остатак сна који не зна за време, за дан и ноћ. [...] То је сан који би могао бити родитељ Кодерове Алке, и који она покушава да дохвати санарицом и разјасницом“ (Вукадиновић, 1979, стр. 6). Овај Сан могао би да буде еквивалентан Сну који теже да уцелове хазарски ловци на снове, покушавајући да оживе Адама, Исусовог брата: „Не само појединачни животи, сва будућа и прошла времена, сви рукавци вечности већ су ту, раскомадани на мајушне залогаје и раздвојени међу људе и њихове снове. Огромно тело пра човека Адама покреће се у сну и дише. [...] Првом анђелу име је било Адам, а другом Ева. Ева је имала уместо погледа мреже, уместо језика уже. Била је у облику Велике споне или негве. Адам је почео одмах да стари, јер му је душа била птица селица у друга времена“ (Павић, 2012, стр. 267–269). Интересантна кореспонденција између *Сна Мајшере српске* и хазарских ловаца на снове који творе Адама открива нам још једну аналогију. Ева је, као код Венцловића, упоређена са спомом или негвом (Венцловић, 1966, стр. 97), која синонимно одговара Кодеровој Алки у значењу копче или споне. Принцеза Атех лишена је смрти, тј. вечна је, попут Адама који је поистовећен са птицом селицом, али и *Сна Мајшере српске*.

Роморанка као део *Сна Мајшере српске* у самом наслову садржи име митске птице. Иако у „Разјасници“ стоји да наслов значи „Ромори Анка. Која је млада и зелена умрла, просула јој се рана“ (Кодер, 2014, стр. 63), у роморењу Анке може се сагледати и немушти говор Анке птице: „Анка је митска птица која личи како на грифона тако и на феникса. [...] Анка је са исламом добила коначну потврду у предању које преноси Ибн Абаз. [...] У почетку света Бог створи птицу изванредне лепоте и даде јој да има сва савр-

шенства. [...] Бог створи и женку по лику мужјака и даде пару име анка. [...] Анка је под различитим именима симбол оног дела људског бића који би се морао мистички сјединити са божанством“ (Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 20–21). Ако је Павићев Адам андрогин са којим покушавају да комуницирају хазарски ловци на снове, Кодерова Анка му је у потпуности еквивалентна, будући да према исламском предању Анка представља спој мушког и женског савршеног прапретка, кога је створио Бог. Роморење Анке јесте вид мистичке комуникације који представља залог сједињења са божанским принципом, као што ловци на снове настоје да успоставе контакт са Богом, јер „на дну сваког сна лежи Бог“ (Павић, 2012, стр. 63).

Отуда је и роморење тумачено у контексту творења песничког „језика-универзума“, језичке „синонимичности“ и „магијских шифри“ (уп. Вукадиновић, 1979, стр. 14), тек потенцијално сазнатљивих кроз енциклопедијске системе „Разјасница“, „Словника“ и „Толковника“ (Бошковић, 2014, стр. 12). Код Павића се до Адама долази састављањем „хазарских речника“, од којих првобитни представља поезију принцезе Атех: „Атех је прва и саставила речник или енциклопедију Хазара с опширним обавештењима о њиховој историји, вери, читачима снова. Све је то било срочено у циклусу песама поређаних азбучним редом, па је ту и полемика на двору хазарског владара била описана у песничком облику“ (Павић, 2012, стр. 179). Оно што је остало од њене поезије и заборављеног хазарског језика „роморе“ само црноморски папагаји: „Када је дошло до напуштања хазарске вере, хазарски језик почео је нагло да ишчезава и Атех је тада пустила на слободу све папагаје вичне хазарском речнику. Рекла је: – Идите и научите друге птице својим песмама, јер овде их ускоро нико неће знати... Птице су се разлетеле по шумама црноморских обала. Тамо су друге папагаје училе својим песмама, ти други су учили треће и тако су у једном тренутку само папагаји знали ове песме и говорили хазарски језик“ (Павић, 2012, стр. 179). Папагаји имају стога повлашћену улогу у чувању заборављеног језика и поезије, иако су они само посредници и конзерватори, који су је научили имитирањем.

У *Хазарском речнику* помиње се експлицитно 29 врста птица: тресиगाћа, ласта, албатрос, голуб, орао, соко, јаребица, гуска, кокошка, пловка, ној, кукувија, шљука, зеда, јастреб, кобац, чапља, чавка, жуња, сеница, кукавица, гугутка, папагај, ћиопа, сојка, чворак, патка, лабуд и врана. Персијски песник Фаридудин Мухамед

Атар је у XII веку објавио спев *Говор ийшица*, који говори о покушају птица да крену на пут и пронађу Бога. До краја пута дошло је укупно 30 птица које су откриле да је Бог заправо птица Симург, која је једно велико огледало свих њих (уп. Vafaei, 2005, стр. 6). Ако у Павићевом роману недостаје једна птица, поставља се питање да ли је она скривена или то што је нема имплицира да је до Бога немогуће доћи и да је речник о Хазарима немогуће реконструисати. У извесном смислу се воћка Ку може сматрати птицом, јер уме да лети и представља једино сећање на поезију принцезе Атех (уп. Павић, 2012, стр. 130–131), па би тако ипак остала нада у богоспознају. Не препознавши воћку Ку коју му је нудила Атех, ловац на сневе Јусуф Масуди изгубио је прилику да угледа Симург-птицу и спозна Бога.

Поред папагаја који су кадри да имитирају звуке, па тако и сачувају хазарски језик понављајући песме принцезе Атех, и птица чворак има слично својство и помиње се у „Appendix-у I“ у контексту невероватне особине памћења Теоктиста Никољског, захваљујући коме је објављено Даубманусово издање речника о Хазарима из 1691: „На Светог Киријака Отшељника дунуше три ветра михољданска пуна сваки својих птица – један чворака, други последњих ластва, а трећи кобаца“ (Павић, 2012, стр. 259). Такође, и ласте, које је донео михољдански ветар, имају интересантно својство: „певање ласте повезано је са говором на разним језицима и ученошћу“ (у загонеткама цврнут ласте представља говор на страном језику, њихов пој – способност овладавања говором који се схвата као вештина споразумевања, а у бугарским песмама ласте су граматици, учењаци и књижевници) (уп. Гура, 2005, стр. 471). Међутим, на једном другом месту, ласте метафоризују управо супротно – неспоразумевање: „ластва са Струмице и ластва с Нила не разумеју [се] и да једино албатроси свуда на свету говоре истим језиком“ (Павић, 2012, стр. 67). Можда је одговор на питање због чега Павић мења њихово симболичко својство у томе што само неколико страница пре тог одломка напомиње како су ласте почеле да, мимо свог обичаја, лете полеђушке (уп. Павић, 2012, стр. 58), па се тако и њихова способност преокренула. С друге стране, у једној од својих првих верзија приликом писања романа, писац се определио да свуда на свету галебови, а не албатроси, говоре истим језиком:

Опредељење за албатроса имало би утемељење у симболичко својство које му је наменио Бодлер у познатој песми „Албатрос“ из збирке *Цвеће зла*, које се укратко састоји у томе да је албатрос

- Leste govore drugim jezikom u Africi, њиховим jezikom афричких птица, а другим u postojbini, Evropi. Samo gelebovi svuda na svetu govore istim jezikom. њих

Слика 1: Исечак из машинописа ХАЗАРСКОГ РЕЧНИКА (РАДНЕ ВЕРЗИЈЕ: 1977–1984), КОЈИ СЕ ЧУВА У ЛЕГАТУ МИЛОРАДА ПАВИЋА

заправо метафора за песника. Према тој аналогiji, сви велики песници на свету се једини и могу споразумети јер говоре истим језиком или „ромором“.

За разлику од ластва које лете полећушке и самим тим губе својство споразумевања, начин читања *Хазарског речника* упоређен је са унатрашким летом птице сојке, али симболика птице није измењена: речник „је ишао ко рак, а читао се ко птица сојка што лети унатраг“ (Павић, 2012, стр. 265). Она, дакле, није изгубила своју осоденост, задату у староруској „Повести о птицама небеским“: „ја седамдесет језика знам: дићу ваш тумач, јер ви без тумача не можете, а другог таквог немате“ (Гура, 2005, стр. 555). Такође, позитивно својство сојке птице садржано је и у податку по којем је Ефросинија Лукаревић држала „кавез са сојком јер је њено присуство у кући лековито“ (Павић, 2012, стр. 211).

Један од начина читања речника о Хазарима повезан је и са птицом тресигаћа: „Други пут ће је читати као птица тресигаћа, која лети само четвртком“ (Павић, 2012, стр. 27). Ако имамо у виду да је у роману шејтан Акшани погинуо 1699. на четвртковишту (Павић, 2012, стр. 115), Масуди на четвртковишту видео ловца на снове који исцељује (Павић, 2012, стр. 141), а јаје, чијим се раздијањем спасио *Хазарски речник*, имало је један четвртак уместо жуманцета (Павић, 2012, стр. 90), онда би се и овакав начин читања могао довести у везу са савладавањем ђавола, лечењем и, најпосле, спасењем. Други рукавац значења може се ишчитати у контексту Венцловићеве пословице: „Благо му у хрпа скупљено лежи те чами стрепљећи над њим, ка на ваздуху у пролеће птица тресигаћа што се тресе“ (Венцловић, 1966, стр. 397). Читалац би у том светлу требало да благо (књигу) лиши чамотиње управо читањем и на тај начин савлада ђавола, излечи се и спасе.

Када је пак реч о поимању духовних вредности, интересантна је семантизација голубова, посебно у светлу представе Бога као голуба „пре одвајања воде од земље“, веровања да је Алах „голубу дао људски говор“ (Гура, 2005, стр. 459) или голуба као манифестације душе (Гура, 2005, стр. 461). У роману се наводи како је „у Нојев ковчег укрцано 7 бројева и то у облику голуба, јер голуб уме да броји до 7“ (Павић, 2012, стр. 210), те како су запаљени голубови голим Србима показивали пут до бојишта (уп. Павић, 2012, стр. 58). Голуб као библијски симбол мира, спасења и правде провејава кроз навод везан за Нојеву барку, а број седам важан је стога што је и Теоктист Никољски за седам дана издиктирао цео речник о Хазарима и на тај начин спасио књигу од заборавља (уп. Павић, 2012, стр. 185). Голубови које су голи Срби запалили да им осветле пут сугеришу да Срби крећу у дој запаљених душа, чак и када немају ништа на себи или да се ради о духовном бојишту, где им осим душа ништа није потребно.

Са голубовима би у том светлу ваљало осмотри чупљу и орла. Са чупљом је, наиме, упоређена принцеза Атех, која је изгледала као ова птица „која сања да је жена“ (Павић, 2012, стр. 142). Чупља симболизује „ратничку гестикулацију“ и „божанско знање“ (Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 120), али и „душу грешника“ (Гура, 2005, стр. 398). Мушка ратничка дорбеност првостепено није природна жени, а како је Атех била кажњена гудљењем пола, заборавом свих својих песама осим речи „ку“ и вечним животом, њен вапај за изгубљеном женом у себи – вапај је за љубављу коју може имати само у сну (Павић, 2012, стр. 121). Злодух Ибн Хадраш извршио је ову Иблисову пресуду узевши обличје ноја (Павић, 2012, стр. 121), што такође није безначајан маркер, будући да ној симболизује правду и истину (Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 610). Грех принцезе Атех састојао се, наиме, у томе што су јој позавидели на знању и реторском умећу поражени учесници полемике, тако да Хадраш у виду ноја истиче како принцези ништа није одузето, јер „ку“ представља врховну душу, Апсолут, тј. синегдоху целе њене поезије (уп. Марићевић, 2012, стр. 125–134).

Папас Аврам Бранковић који је предводио голе Србе у дој, имао је на грбу извезеног једнооког орла (Павић, 2012, стр. 60). Како је орао „старешина птица“ (Гура, 2005, стр. 456), а у психоанализи „колективни првобитни симбол оца, мужевности и моћи“, који се упоређује са „оком што све види“ (Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 643–644), постаје јаснији и његов надимак „папас“ (грч. πάπας) који на грчком језику значи – отац, Атрибут Једнооки

имао је скандинавски бог Один, који се сматра оцем и створитељем људи, што Аврам Бранковић и покушава да буде, стварајући вештачког човека Петкутина. Один је због стицања знања жртвовао око, тако да можда и једнооког орла на грбу можемо протумачити Бранковићевим опредељењем за стицањем мистичких знања.

Око које све види везује се и за соколово око (уп. Gerbran i Ševallije, 2013, стр. 858), с тим да соко представља душу умрлог (Гура, 2005, стр. 512), па начин молитве једног старца који је то чинио тако што је „рибу износио из длата и пуштао да му са длана узлети као ловачки соко“ (Павић, 2012, стр. 67) можемо схватити као молитву за душу умрлог, а, уједно, молитвено прозреће у свет мртвих.

Птице које су својом симболиком превасходно везане за смрт јесу јастреб, кобац (Гура, 2005, стр. 407), кукавица (Гура, 2005, стр. 530), сеница (Гура, 2005, стр. 557) и жуња (Гура, 2005, стр. 537). Јастребови су јели „ку“ мислећи да је риба (Павић, 2012, стр. 130), а хазарска пословица каже: „Арапи ће нас појести мислећи као кобац да смо риба, а ми смо ку“ (Павић, 2012, стр. 131). Види се да код Павића јастреб и кобац практично бивају изједначени, у складу са словенском традицијом, па их тако и Александар Гура (2005, стр. 405) обрађује у истом поглављу истичући њихову заменљивост. Према словенској традицији, кукавица има могућност да се претвори у јастреба или копца (Гура, 2005, стр. 409), па, потенцијално, у принцези Атех која плаче, изговарајући непрестано „ку-ку“ (Павић, 2012, стр. 131) можемо препознати птицу кукавицу. Управо птица кукавица позната је по томе што нема парњака (пари се с пупавцем, враном, копцем, славујем и петлом) (Гура, 2005, стр. 512) и симболизује жену која дозива изгубљеног мужа (Гура, 2005, стр. 513), те чуварку кључева (Гура, 2005, стр. 525). Усамљена принцеза Атех кажњена је вечним дозивањем изгубљеног Мокадесе и губљењем пола,³ управо зато што је вољеном послала кључ своје ложнице (Павић, 2012, стр. 155), али му је исти кључ слала кроз своје снове и ослобађала га из кавеза док траје сан, заменивши га са неким смртником (Павић, 2012, стр. 215). Исти кључић са златником уместо дршке, који нагове-

³ Говорећи Јусуфу Масудију да је изгубила пол, Атех је рекла да више није жена и нема „црне чавке“ испод плашта (Павић, 2012, стр. 143). Чавке су познате као ђаволске птице (Гура, 2005, стр. 397), па принцеза евентуално иронично алудира на библијску проказаност женског пола због изгона из раја и ђаволове кушње.

штава смрт, пронашао је др Исајло Сук у устима (Павић, 2012, стр. 83), што значи да је заменио Мокадесу у кавезу, па је можда зато јаје искоришћено да се спасе речник, а др Сук жртвован (чини се, мимо своје воље). Смрт др Абу Кабир Муавије у знаку је сенице, будући да су му ране мирисале на измет ове птице (Павић, 2012, стр. 156), која симболизује скори долазак смрти и болест (Гура, 2005, стр. 557). Смрт Аврама Бранковића и Ефросиније Лукарковић обележила је птица жуња, која обично „наговештава покојника“ (Гура, 2005, стр. 537): „Као жуња – птица која уме да лети унатраг, од главе ка репу, Аврам ефендија је последње џуме у месецу шевалу напустио Цариград“ и доспео у Кладово где га је дочекала смрт (Павић, 2012, стр. 152), а госпођа Лукарковић је јајетом жуње опрала косу, након чега је уследио растанак са Коеном и њена скоро смрт такође у околини Кладова (Павић, 2012, стр. 194).

Адамова смрт осенчена је басном „о врани и туђем перју“, када Земља, Камен, Вода, Роса, Ветар, Облак и Анђео од њега узму своје и расточе га (Павић, 2012, стр. 270). Посве неочекивано поређење са басном можда имплицира и Адамову дожанску и демонску природу – он је „старији брат Христов и млађи брат Сотонин“ (Павић, 2012, стр. 269). Душа злог човека, ђаволски принцип и хтонски простори емблематизовани су враном (Гура, 2005, стр. 397–398), па то може да указује на демонски аспект Адамове душе, као што „туђе перје“ јесте оно анђеоско у њему, што му и даје живот.

Деловање демона и искушења у домену је јаребице и шљуке. Погубна одлука Никона Севаста да пребаци четке из десне у нечисту леву руку и тако настави сликање, обележена је празником „преподобног Андреја Стратилата, баш када се почињу јести јаребице“ (Павић, 2012, стр. 73). Једење јаребица сматра се да означава искушење, пропаст и наговештај отелотворења демона (Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 315). „Запис о путници и школи“ завршава се лирским епилогом о једином драгоценом призору из сећања, који је у знаку постављене трпезе са уловљеним месом шљуке (Павић, 2012, стр. 130). Енигматичан призор донекле објашњава својство ове птице, познате по томе да ловце скреће с правог пута својим крештањем (Гура, 2005, стр. 538). Уловљена шљука сугерише да је путница ипак у једном тренутку досегла прави циљ, „у првој половини путовања, што никада не би помислила да пут није био узалудан“ (Павић, 2012, стр. 130), јер је уловљена управо птица која одвраћа од правих трагова.

Птица зеба имала би позитивнију конотацију. Воћка „ку“ испуштала је глас зебе (Павић, 2012, стр. 130), болесна девојчица коју је требало да излечи један од ловаца на снове држала је две зебе у рукама (Павић, 2012, стр. 141), а гроф Дракула везивао је зебу за свој уд (Павић, 2012, стр. 213). Лист воћке „ку“ има способност да зацели рану или закрпи подеротине (Павић, 2012, стр. 168), па се то може довести у везу са поступком исцељења девојчице. С друге стране, необичан Дракулин гест можда такође представља покушај исцељења сексуалне потенције, чим везује зебу за полни орган, али може да буде и хуморни ефект, будући да се за зебу везују шаљивост и смех (Гура, 2005, стр. 560).

Гуска и кокошка такође су позитивно конотиране и повезане са спасењем. Анастасија Сук „имала је лепе плаве очи као гуска“ (Павић, 2012, стр. 81). Гуска симболизује душу (уп. Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 258) и верује се да се гуске које лете у облику кључа могу пореметити ако се преброје (уп. Гура, 2005, стр. 504). Податак да је њен син, др Сук, успео да пронађе кључ са златником уместо дршке који му је послала Атех, а да се временом претварао све више у мајку (уп. Павић, 2012, стр. 81), сугерише да пут није нарушен, а да је и кроз плаветнило његових очију и сна, тј. душе, кључ несметано допутовао. Поред мотива гуске, за др Сука везује се и „Прича о јајету и гудалу“ и мотив кокошке која не носи обична јаја, већ дане. Могућност јајета да спасе човека или књигу уколико се разлупа са тупе стране (уп. Павић, 2012, стр. 91), указује на васкрсење, па тако и коначно спасење речника о Хазарима. Са оживотворењем, обновом и помирењем повезана је појава птице кукувије која „у крицима отвара изворе питке воде“ (Павић, 2012, стр. 124), што је управо карактеристично за веровања о неким врстама сова које могу да пронађу живу воду (Гура, 2005, стр. 431). Њу су, наиме, каганови сувладари поклонили непријатељима након што су их победили, те су они одлучили да живе са њима.

Преосталих пет птица – пловка, патка, лабуд, гугутка и ћиопа немају симболичка својства, већ имају функцију унутар одређених фраза или устаљених израза са хуморним или ироничним ефектом. Мађар, примера ради, каже др Суку да пловка седи на води, а он не зна где би сео ни на сувом (Павић, 2012, стр. 88); „Оно што није од овога света не може се упамтити, не држи се у сећању ни колико прогутан чиков у патки“ (Павић, 2012, стр. 260); Скопљак-паша јео је и поганио истовремено, попут гугутке (Павић, 2012, стр. 162); за Коена писанија против њега вреде „колико пе-

сма што је птица ћиопа исповраћа у лету“ (Павић, 2012, стр. 203), док се монах Лонгин, спреман за подвижништво, осећао „као лабуд што чека раширених крила да дуне ветар, па да заједри по води“ (Павић, 2012, стр. 261), али га је ветар Теоктистове писаљке отерао у смрт, јер је Лонгин уместо 5 постио 50 дана, верујући у истинитост написаног (Павић, 2012, стр. 262). Заједнички имени-тељ свих примера био би, коначно, свођење на ништавило и бесмисленост: др Сук нема где да седне, оно што није од овог света не може се уопште упамтити, од хране ништа не остаје у телу Скопљак-паше, за Коена оптужбе немају никакву вредност, а Лонгиново подвижништво је узалудно.

Уколико сумирамо анализу свих врста птица у *Хазарском речнику*, можемо доћи до закључка да се птице могу поделити у две основне групације у које спадају позитивно и негативно конотиране птице. У птице које имају позитивно значење могли бисмо убројити: а) оне захваљујући чијем памћењу, репродукцији и познавању језика поезија првобитног речника о Хазарима дива сачувана од заборавља (папагај, чворак, ластва, албатрос); б) птице које, попут тумача, помажу у начинима читања књиге или које симболизују дожанско или мистичко знање (сојка, тресигаћа, голуб, чапља, орао); в) симболе духовних вредности, исцељења, спасења и васкрсења („ку“, голуб, ној, соко, зеба, гуска, кокошка, кукувија). С друге стране су птице које су: а) симболи смрти (јастреб, кобац, кукавица, сеница, жуња, врана); б) доњег света, демонског и ђаволског (врана, чавка, јаребица, шљука); в) ознаке за ништавило (пловка, патка, лабуд, гугутка, ћиопа).

Гледано у целини, анђеоска и демонска природа Адама Кадмона / Руханија / Христовог брата, одговара и подели птица на позитивне (беле) и негативне (црне) птице: „све смрти Адамових потомака селе и враћају у Адамову смрт градећи тако као честице једну, велику смрт сразмерну Адамовом телу и животу. То је као да се селе беле, а са сеобе враћају црне птице“ (Павић, 2012, стр. 270) и, такође, беле и црне птице обједињује значење речи Хазар на арапском: „Отуда се њихово име белих и црних Хазара може схватити на други начин: пошто 'хазар' на арапском значи бела и црна птица, може се претпоставити да бели Хазари представљају дане, а црни Хазари ноћи“ (Павић, 2012, стр. 166). Дакле, уколико је циљ ловаца на снове да оживе Адама, они морају рачунати са птицама и горњих и доњих сфера. Такође, наведеном аналогијом Адам и Хазар постају синоними јер представљају спој и белих и црних птица.

Милорад Павић се у естетизацији романеског птичјег универзума послужио широм симболиком коју имају поједине птице, али је и у значајној мери рачунао са симболиком птица у традицији свих словенских народа. У мери у којој се ослања на источњачку традицију то долази управо од Борђа Марковића Кодера, који се у креирању свог орнитолошког света руководио окултистичким и суфистичким текстовима, па је и његова концепција унеколико блиска Павићевој: „У избору птица као главних јунака спјева, Кодер се определио за горње, небеске сфере, супротне хтоничним просторима, које оличава, нпр. змија. Али птица је и вјесник смрти, пошто се везује за душу [...] овдје је постављена у оквир сна, стања на граници живота и смрти. И управо то стање, та близина доњем свијету, омогућује продор у поруче немаштог језика“ (Иванић, 2014, стр. 284).

У *Риведи* стоји да је разум најбржа птица (уп. Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 755), па се отуда и птицолики Адам сматрао „трећим разумом света“, док се није занео, те се „седам небеских Керубина нашло у међувремену на анђеоској лествици изнад њега“ (Павић, 2012, стр. 135). Циљ Адама је да се поново успне на лествици и буде „најбржа птица“, а у томе му помажу ловци на снове, ликови романа, чија је карактеризација извршена управо орнитолошким портретисањем. И, најпосле, поезија коју је писала принцеза Атех, први творац речника о Хазарима, једним добрим делом инспирисана је птицама; како каже Сен Џон Перс „птице нам чувају нешто од песме стварања“ (Gerbran i Ševalije, 2013, стр. 755), а хазарски ловци на снове и читалац треба да „наново створе свет“ (Павић, 2012, стр. 25).

ИЗВОРИ Венцловић, Г. С. (1966). *Црни диво у срцу*. Прир. Милорад Павић. Београд: Просвета.

Кодер, Ђ. М. (2014). Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 29. *Борђе Марковић Кодер*. Прир. Драган Бошковић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Павић, М. (2012). *Хазарски речник: андроино издање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЛИТЕРАТУРА Бошковић, Д. (2014). Кодеров космос. У: Д. Бошковић (прир.), *Борђе Марковић Кодер* (стр. 7–18). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Букадиновић, Б. (1979). Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера. У: Д. Иванић (прир.), *Ђорђе Марковић Кодер. Сјевови* (стр. 5–23). Београд: „Радиша Тимотић“.

Гура, А. (2005). *Симболика животиња у словенској народној традицији*. Прев. Људмила Јоксимовић и сарадници. Београд: Бримо, Логос, Глобосино, Александрија.

Дамјанов, С. (2011). Даровање у Кодеровом песништву. У: С. Дамјанов (прир.), *Велики Ког: Ђорђе Марковић Кодер* (стр. 244–252). Београд: Службени гласник.

Иванић, Д. (2014). Санарица Ђорђа Марковића Кодера. У: Д. Бошковић (прир.), *Ђорђе Марковић Кодер (275–284)*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Лефевр, Ф. (1997). Читања Хазарског речника Милорада Павића. *Књижевност*, бр. 1–2, стр. 253–276.

Марићевић, Ј. (2012). Препознавши воћку „ку“: о митолошким извориштима Хазарског речника и *Другој шела* Милорада Павића. *Београдски књижевни часопис*, год. 8, бр. 27, стр. 125–134.

Gerbran, A., i Ševalije, Ž. (2013). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi* (Pavle Sekeruš i sar., prev.). Novi Sad: Kiša, Stylos.

Vafaei, G. (2005). У име Бога. У: Attar. *Govor ptica*. Preveo sa persijskog Ahmed Ananda, adaptirala Kristina Koprivšek. Novi Sad: Kiša, Stylos, str. 5–8.

JELENA Đ. MARIĆEVIĆ BALAĆ
UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LITERATURE

SUMMARY

BIRDS IN *DICTIONARY OF THE KHAZARS* BY MILORAD PAVIĆ

The research of birds in the novel *Dictionary of the Khazars* begins with the comparison of the understanding of the bird universe in the poetry of Đorđe Marković Koder, and continues with the analysis of the symbolism and the function of 29 bird species mentioned in the novel. Bird species can be divided into two basic groups which include both positively and negatively connoted birds. The aim of the paper is to determine the origin of the bird symbolism in the novel and to attempt to typologize the ornithological universe of the novel. Birds who convey a positive meaning include: a) those thanks to which memory, reproduction, and the knowledge of language, the poetry of the original dictionary of the Khazars is preserved from

oblivion (the parrot, the starling, the swallow, the albatross); b) birds which, as interpreters, aid the reading methods or symbolize divine or mystical knowledge (the jay, the kestrel, the pigeon, the heron, the eagle); c) symbols of spiritual values, healing, salvation, and resurrection (the “ku,” the pigeon, the ostrich, the falcon, the chaffinch, the goose, the chicken, the barn owl). On the other side are the following birds: a) symbols of death (the hawk, the sparrow hawk, the cuckoo, the tit, the woodpecker, the crow); b) birds of the underworld, demonic and of the devil (the crow, the jackdaw, the partridge, the woodcock); c) birds that signify nothingness (the mallard, the duck, the swan, the collared dove, the swift).

KEYWORDS: bird motif; ornithocentricity; spirituality.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).